

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ПЕТРА КУДРЯВЦЕВА: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

У статті здійснено аналіз історико-філософської концепції Петра Кудрявцева в контексті основних тенденцій та орієнтирів розвитку історико-філософської науки в Європі ХІХ – початку ХХ ст. Автор з'ясовує специфіку оригінального підходу П. Кудрявцева до розуміння історико-філософського процесу, сформованого на підставі творчого переосмислення протилежних раціоналістичної та емпіричної (позитивістської) моделей історико-філософського пізнання. У статті доведено схожість історико-філософських поглядів київського мислителя з ідейними настановами представників післягегелівської історико-філософської традиції (В. Віндельбанда, К. Фішера). Реконструюючи зміст історико-філософської концепції П. Кудрявцева, зроблено висновок про те, що концепція київського мислителя, з одного боку, увиразнює стрижневу для західноєвропейської філософії на зламі ХІХ–ХХ ст. ціннісну проблематику, з другого – має за мету протистояння панівним у сучасній європейській філософії релятивістським та нігілістичним тенденціям.

Ключові слова: Петро Кудрявцев, Київська духовна академія, історико-філософська концепція, абсолютизм, релятивізм, раціоналізм, емпіризм, абсолютні цінності, західноєвропейська філософія.

Цього року ми вшановуємо 150-річчя від дня народження Петра Павловича Кудрявцева (1868¹–1940), видатного вітчизняного історика філософії, релігійного філософа, літературознавця, професора кафедри історії філософії Київської духовної академії (Пастушенко, 2015). Попри всю різноманітність наукових зацікавлень П. Кудрявцева, їхньою пріоритетною сферою від початку була й залишилася історія філософії. Превалювання у творчості П. Кудрявцева історико-філософської проблематики пов'язано насамперед із його фаховою діяльністю, адже історія філософії становила предмет двадцятирічної (1897–1919) викладацької діяльності П. Кудрявцева в Київській духовній академії. Нерозривно поєднуючи справу викладання із власними науковими інтересами, у 1908 р. П. Кудрявцев захистив магістерську дисертацію «Абсолютизм или релятивизм? Опыт историко-критического изучения чистого эмпиризма новейшего времени в его отношении к нравственности и религии. Prolegomena», яка, на відміну від традиційно захищених у духовних академіях богословських праць, вирізнялась історико-філософським змістом та характером. У своїй творчості київський мислитель приділяє значну увагу розробці теоретичних і методологічних проблем історико-філософського пізнання, здійснює спробу концептуального осмислення

історико-філософського процесу. У творчій спадщині П. Кудрявцева є також конкретні історико-філософські студії з історії західноєвропейської, вітчизняної (київської духовно-академічної) та російської філософії. Аналізуючи історико-філософські напрацювання П. Кудрявцева, можна виявити характерну рису творчого підходу київського мислителя, що увиразнюється орієнтацією на західноєвропейські зразки філософської та історико-філософської думки.

Європейська традиція філософування була предметом стійкого професійного та наукового зацікавлення П. Кудрявцева протягом усього його життя. Під час викладання в Київській духовній академії у своїх лекціях з історії філософії П. Кудрявцев відводив важливе місце розглядові основних етапів становлення та розвитку західноєвропейської філософії. Заохочуючи студентів до вивчення європейської філософії, київський професор пропонував для курсових та кандидатських творів теми з актуальних проблем сучасної західноєвропейської філософської думки². З метою ознайомлення студентів та

² Наведемо деякі із запропонованих тем: «Критика нищезанятства в произведениях Достоевского», «Миросозерцание Гюйо (изложение, объяснение и критика с обращением особенного внимания на уяснение вопроса о сущности и происхождении религии)», «Отношение христианства к культуре: а) критический разбор воззрений по данному вопросу Паульсена, Розанова и Тареева, б) положительное решение вопроса»; «Христианский социализм (Историко-критическое исследование)», «Отношение Гартмана к христианству», «Взгляд Ницше на христианскую моральность в связи с его учением о морали

¹ 5 вересня за новим стилем, за старим – 24 серпня.

викладачів із сучасним станом наукової розробки дисциплін, що викладались в Академії, київський професор клопотав перед академічною Радою щодо поповнення бібліотеки Київської духовної академії новітніми іноземними (передусім німецькомовними) філософськими періодичними виданнями (Извлечение из журналов, 1909, с. 185–187).

Головним напрямом історико-філософських досліджень П. Кудрявцева на початку ХХ ст. стало вивчення сучасної західноєвропейської філософії. Його праці «Очерки современного эмпиризма» (Кудрявцев, 1907), «К характеристике современного эмпиризма» (Кудрявцев, 1904а) присвячені розгляду основних засад філософії емпіріокритицизму, одного з потужних напрямів сучасної філософії, що набував дедалі ширшої популярності в середовищі російської інтелігенції на початку нового століття. Переконалий у важливості та актуальності цієї теми, П. Кудрявцев обирає її для виголошеної на річному академічному акті 26 вересня 1903 р. промови (Кудрявцев, 1904б). Поглиблене вивчення філософії емпіріокритицизму в широкій історичній перспективі надало вітчизняному мислителю поштовх до масштабного розгляду історії модерної філософії, здійсненого в праці «Абсолютизм или релятивизм? Опыт историко-критического изучения чистого эмпиризма новейшего времени в его отношении к нравственности и религии. Prolegomena» (Кудрявцев, 1908).

Основні сюжети історії західноєвропейської філософії, пов'язані з проблемою взаємин філософії та релігії, співвідношення віри та розуму, стають об'єктом вивчення П. Кудрявцева в розвідках «Главные моменты в истории вопроса об отношении веры к знанию» (Кудрявцев, 1901), «Несколько замечаний об отношении истории философии к богословской науке» (Кудрявцев, 1898).

Розглядові провідних тенденцій новочасної західноєвропейської культури присвячено культурологічне дослідження П. Кудрявцева «К истории литературного возрождения средневекового католицизма в новое время» (Кудрявцев, 1916). У праці автор показує складність і неоднозначність тих процесів, що визначили розвиток західноєвропейської культури у XVII–XVIII ст., коли за новочасної доби

вообще»; «Вопрос о происхождении религии в связи с его постановкой у представителей эволюционной теории (Дарвина, Каспери, Спенсера)»; «Отношение Сократа к религии (критический разбор взгляда Карла Иоэля по этому вопросу)»; «Франц Баадер и Владимир Соловьев в их учении о св. Софии»; «Оправдание религии в так называемом "прагматизме"»; «Идея Бога в философской системе Лотце».

за панування раціоналістичного світогляду відбувалося літературне відродження середньовічного світогляду.

У співвіднесенні з європейською філософською традицією П. Кудрявцев досліджує філософську спадщину київських духовно-академічних мислителів ХІХ – початку ХХ ст. Петра Авсенєва, Дмитра Поспехова, Маркеліна Олєсницького, Ореста Новицького, Петра Ліницького. П. Кудрявцев одним із перших визначає характерну рису київської духовно-академічної філософії ХІХ – початку ХХ ст. як спробу поєднання досвіду православного умоспоглядання із здобутками західноєвропейської філософії. Розглядаючи культурно-історичні передумови тяжіння київських професорів до західних зразків філософування, П. Кудрявцев обстоює думку про те, що освітні та наукові традиції Київської духовної академії були фондовані ще за часів існування Києво-Могилянської академії. У праці «Освітні мандрівки вихованців Київської академії за кордон у ХVІІІ ст.» П. Кудрявцев висвітлює феномен спрямування студентів Києво-Могилянської академії до західноєвропейських університетів та оцінює його як прагнення студентів здобути освіту за західними взірцями. Київський мислитель вважає спрямування студентів до європейської освіти і підтримку цієї студентської ініціативи академічним начальством свідченням того, що Києво-Могилянська академія «була тією установою, що виявляла, підтримувала і зміцнювала наукові, як на ті часи західницькі, тенденції на Україні» (Кудрявцев, 1930, с. 294).

Продовжуючи усталену київську академічну традицію тяжіння до західних зразків філософування, Петро Кудрявцев у своїй творчості демонструє плідний діалог із низкою західноєвропейських мислителів. Цей діалог увиразнюється тим, що для обґрунтування власних ідей П. Кудрявцев звертається до ідей європейських філософів та істориків філософії, постійно додаючи їхні погляди до своїх (у формі зіставлення або протиставлення), нібито нанизуючи на утворений ланцюг власного мислення ідеї західноєвропейських філософів, підкріплюючи власні положення положеннями європейських мислителів. Продемонструємо досвід сприйняття та творчого переосмислення надбань європейської філософії в історико-філософських працях П. Кудрявцевим на підставі реконструкції теоретичних засад³ оригінальної історико-філософської кон-

³ Аналіз конкретного змісту історико-філософської концепції П. Кудрявцева див. у статті: (Пастушенко, 2005).

цепції П. Кудрявцева, викладеної в його ґрунтовному дослідженні «Абсолютизм или релятивизм? Опыт историко-критического изучения чистого эмпиризма новейшего времени в его отношении к нравственности и религии. Prolegomena» (Кудрявцев, 1908).

Історико-філософська концепція П. Кудрявцева стала результатом осмислення київським мислителем історичного розвитку філософії в площині ціннісної проблематики, а саме розгляду історії філософії як історії розв'язання основного питання людського існування, на думку мислителя, питання про абсолютне цінне. Інтерпретація історико-філософського процесу, яку пропонує П. Кудрявцев, впливала з розуміння мислителем філософії як понятійного вираження світогляду, світо- і життєрозуміння, певного ставлення до життя. Філософія, на думку київського мислителя, стає результатом «более или менее методического размышления о принципах, определяющих то или иное направление жизни», з огляду на це, основним питанням філософії завжди постає питання «об основаниях веры в абсолютно-ценное, равно как об условиях его определения» (Кудрявцев, 1908, с. 46). Осмислення мислителем світоглядного значення філософії визначило специфіку розуміння П. Кудрявцевим сутності та мети історії філософії. Акцентуючи людський вимір розвитку філософії, П. Кудрявцев визначає історію філософії як історію людської самосвідомості, витлумачуючи історичний розвиток філософії, з одного боку, в дусі гегелівської філософії, як історію самоусвідомлення людського духу, з другого – як низку спроб людського духу пояснити навколишнє буття, спроб, які здійснюють окремі особи (Кудрявцев, 1900–1902, арк. 48). Розглядаючи розвиток філософії крізь призму людської особистості, П. Кудрявцев розуміє історію філософії не лише як історію головних напрямів у вирішенні основних філософських питань, не лише як історію ідей, але й як історію «человеческой души, страстно стремящейся к истине и напряженно работающей над ее постижением» (Кудрявцев, 1901, с. 186). Тож історія філософії в осмисленні П. Кудрявцева набуває характеру творчого процесу, безперервного руху людини до істини, визначальним стимулом якого є могутнє прагнення «так или иначе покончить с мучительными вопросами» (Кудрявцев, 1904b, с. 102).

П. Кудрявцев виробляє власне бачення історії філософії, насамперед відштовхуючись від гегелівського тлумачення історико-філософського процесу. Водночас П. Кудрявцев співвідносить

гегелівську модель історико-філософського пізнання, яку називає раціоналістичною, із опозиційною до неї – емпіричною (позитивістською, еволюційною) моделлю, репрезентованою в поглядах Герберта Спенсера, Джорджа Льюїса, Чарльза Дарвіна та Ернста Маха (Кудрявцев, 1900–1902, арк. 1–3; 1901, с. 186–190). Якщо в межах раціоналістичної моделі розвитку філософії наголошується логічний, сутнісний зв'язок між філософськими системами, то в межах емпіричної моделі акцентовано увагу на зовнішніх умовах і психологічних чинниках виникнення філософських вчень. Прив'язуючи актуальність та наукову значущість певного філософського вчення до певного проміжку часу, водночас оцінюючи його за критеріями природничих наук, представники емпіричного напрямку розглядають розвиток філософії як шереху людських помилок та видовище застарілих теорій, що мали значення лише для свого часу.

П. Кудрявцев, творчо переосмислюючи засадничі положення протилежних моделей історії філософії, критикує ті моменти, що є недостатньо обґрунтованими чи однобічними, водночас приймає ті моменти, що видаються йому продуктивними в розробці питань історико-філософського пізнання. Таким чином київський мислитель намагається віднайти правильний шлях до розуміння історії філософії, так би мовити, «посередині» між двома опозиційними тлумаченнями історико-філософського процесу, перебуваючи в паралельному діалозі з ними. Так, П. Кудрявцев, слідом за Гегелем, вважає логічний фактор розвитку філософії важливим для пояснення органічної послідовності та цілісності історико-філософського процесу. Водночас П. Кудрявцев, продовжуючи київську духовно-академічну історико-філософську традицію (Ткачук, 2002, с. 21–23), критикує гегелівську модель історії філософії за надмірний схематизм, апріоризм, абсолютизацію логічного фактора за рахунок нівелювання двох інших, не менш важливих факторів філософської історії – культурно-історичного та особистісного. П. Кудрявцев вважає слухним гегелівський погляд на історію філософії як історію самосвідомості, однак, із суттєвою поправкою – йдеться не про абсолютну, а умовну, людську самосвідомість. На відміну від Божественного розуму, людське знання, стверджує П. Кудрявцев, не є безпосереднім цілісним відображенням буття у свідомості, а є складною розумовою діяльністю, що містить, окрім мисленневих, також вольові та емоційні складові, що скеровують напрям і рух пізнавального

процесу (Кудрявцев, 1901, с. 176–178). Отже, логічний фактор історії філософії має доповнюватись, на думку П. Кудрявцева, психологічним фактором. У погляді київського мислителя на історію філософії як історію людської самосвідомості можна побачити аналогію з визначенням Куно Фішера історії філософії як поступального самопізнання духу, людського самопізнання в цілому (Фишер, 2003, с. 46).

Аналізуючи стрижневі засади емпіричної (позитивістської) моделі історико-філософського пізнання, П. Кудрявцев, з одного боку, визнає правомірною думку про обумовленість філософської творчості психічними, особистісними чинниками та зовнішніми (культурно-історичними, політичними, релігійними тощо) умовами. Водночас він вважає небезпечною тенденцію прихильників позитивістської моделі пояснювати розвиток філософії за критеріями природничих наук, а отже, не приймає тлумачення історії філософії як огляду застарілих теорій та думок, значущих лише для свого часу. Прогрес у філософії, на думку вітчизняного мислителя, ґрунтується не лише на розширенні досвіду, як у природничих науках, а залежить здебільшого від міри проникнення в глибини нашої самосвідомості, яка у своїх основних рисах залишається незмінною (Кудрявцев, 1901, с. 190).

Вироблений П. Кудрявцевим унаслідок творчого переосмислення двох опозиційних моделей розвитку філософії власний погляд на закономірності історико-філософського процесу за схожістю можна співвіднести з історико-філософськими настановами Вільгельма Віндельбанда. Як і німецький філософ, П. Кудрявцев осмислює історичний розвиток філософії через взаємодію трьох факторів. Беручи до розгляду культурно-історичний фактор, ми розглядаємо історію філософії як культурну історію, коли філософія отримує свої проблеми, так само як і матеріал для їхнього вирішення, відповідно до загальної самосвідомості того часу і за вимогами соціуму (Luft, 2015, р. 187). П. Кудрявцев підкреслює значущість гегелівського бачення філософії як самоусвідомлення певної культурної доби. Розвиваючи та поглиблюючи, слідом за К. Фішером та В. Віндельбандом, цю гегелівську тезу, обстоюючи ідею про неможливість виокремлення філософії зі складного цілісного організму людської культури, особливу увагу П. Кудрявцев приділяє питанню взаємовідносин філософії та релігії. Це питання, розглянуте в історичному зрізі, стає осердям творчих пошуків київського мислителя. Розвиваючи історичне узагальнення Гегеля і Конта про те, що

релігійний світогляд завжди був тим підґрунтям, на якому зростала філософія (Кудрявцев, 1908, с. 47), він пояснює закономірності історичного розвитку філософії через питання відношення філософії до релігії та моральності – сфери абсолютних цінностей. Підґрунтям історико-філософської концепції П. Кудрявцева стала ідея про те, що лакмусовим папірцем будь-якої філософії є її ставлення до релігії, до сфери абсолютних цінностей, і конкретна відповідь на це питання прояснює основний характер філософського вчення: «раз главным предметом философского исследования служит вопрос об абсолютно-ценном, вполне естественно, что философская мысль обращается к критическому обследованию той области человеческой жизни, которая выступает в истории в качестве сферы реального общения между человеком и Богом, как живым средоточием абсолютных ценностей: такова религия. Поэтому – дальше всякая философская система, хотя бы она в своем составе и не заключала прямой трактации о религии, скрывает в себе то или другое отношение к последней. Здесь – оправдание темы настоящего исследования» (Кудрявцев, 1908, с. 47).

Із гегелівською тезою про філософію як самоусвідомлення певної культурної доби П. Кудрявцев співвідносить значення відомого афоризму «*premium vivere, deinde philosophari*» («спочатку життя, потім філософія»), що пояснює, на думку вітчизняного мислителя, існування необхідного взаємозв'язку основних філософських напрямів із основними напрямками життя, кажучи словами П. Кудрявцева, «житне-направлений» (Кудрявцев, 1908, с. 47).

Філософія як людське самопізнання, конкретне життєрозуміння, що співвідноситься з певним життєнапрямом, стає вираженням усієї повноти особистісного світу людини, усіх її життєвих переконань, принципів, відчуттів, уявлень. Отже, другим, не менш важливим фактором розвитку філософської історії, про який говорять паралельно В. Віндельбанд і П. Кудрявцев, є фактор індивідуальності, фактор, що увиразнює людський зріз філософії – будь-яка філософія постає витвором неповторної особистості з її внутрішнім світом, потребами, пристрастями, власним життям. Розвиваючи думку І. Г. Фіхте про вплив особистості філософа на характер і напрям його філософського вчення, П. Кудрявцев стверджує про цілковиту відповідність між життєнапрямами та життєрозуміннями; вибір того чи того життєрозуміння цілком залежить від того напрямку, якого набуло життя певної особи (Кудрявцев, 1908, с. 47). Кожна філософська побудова,

у розумінні П. Кудрявцева, має своїм джерелом індивідуальне світовідчуття філософа, що дає змогу побачити нерозривну єдність світовідчуття і світорозуміння мислителя, вираженого у філософському вченні.

Третій, прагматичний фактор розвитку філософії дає змогу відстежувати в історії філософії аналогічні спроби осмислення одних і тих самих проблем, які є вічними загадками людського духу, давніми загадками існування, які постійно повертаються, завжди потребують вирішення і ніколи не можуть бути вирішеними до кінця (Luft, 2015, р. 189). Цілоком у дусі В. Віндельбанда П. Кудрявцев виокремлює в історії філософії тотожні чи схожі спроби осмислення та вирішення філософських проблем. Усе нове в історії філософії, на думку П. Кудрявцева, є часто-густо повторенням старого у зміненій формі (Кудрявцев, 1904а, с. 106; 1908, с. 90). Прагматичний підхід до історії філософії, за якого історія філософії набуває свого концептуального осмислення як історія розвитку проблем, проблемна історія (Luft, 2015, р. 181), слугував для П. Кудрявцева методологічним інструментарієм для обґрунтування власної історико-філософської концепції. Аналізуючи в широкій історичній перспективі філософські погляди представників двох опозиційних напрямів, абсолютизму і релятивізму, П. Кудрявцев стверджував про те, що, незважаючи на різні зовнішні умови, у яких виникли та розвинулися ці погляди, можна помітити значну подібність у внутрішній логіці їхньої появи, певному відношенні їх до сфери абсолютних цінностей, у виборі та осмисленні основних принципів філософування.

Висвітливши специфіку осмислення П. Кудрявцевим фундаментальних історико-філософських засад як необхідного підґрунтя сформованої мислителем історико-філософської концепції, варто розглянути культурно-історичні та філософські передумови виникнення концепції.

Розвиток західноєвропейської філософії на зламі XIX–XX ст. актуалізував ціннісну проблематику як центральну для осмислення. Одним із загальнокультурних чинників постановки проблеми цінностей у західноєвропейській філософії, зауважує В. Віндельбанд, стало те, що могутній переворот в усіх життєвих умовах, який пережили в XIX ст. всі європейські народи, подіяв водночас і продуктивно, і руйнівно на загальні переконання. Швидке піднесення й поширення культури породило більш глибоку потребу в її самоосмисленні, і культурна проблема, що посталася ще за доби Просвітництва, розпочала рух, гаслом якого стала «переоцінка всіх цінностей» (Віндельбанд, 1998, с. 453). Водночас стрімкий

розвиток наукових теорій у всіх царинах природознавства спричинив перегляд основних філософських принципів, переосмислення як картини світу, так і уявлення про людину і сенс її існування. У філософії XIX ст. можна спостерігати оскудіння метафізичної енергії і високу напругу емпіричного інтересу (Віндельбанд, 1998, с. 452). Обстоюючи ідеалістичну позицію, П. Кудрявцев разом з іншими представниками київської духовно-академічної філософії акцентують увагу на небезпеці зростання кризової ситуації у сферах духовності та моральності, пов'язаної з докорінною зміною світоглядних настанов, цілковитою переробкою ідеалів. Науково-природничий погляд на світ, послідовно проводячи емпіричний принцип, принцип чистого досвіду, вклоніння перед чистим фактом, стверджував П. Кудрявцев, неunikно мав своїм результатом заперечення загальнолюдських абсолютних цінностей, ствердження відносного значення будь-яких норм та ідеалів людства. П. Кудрявцев убачав найяскравіше втілення сучасних нігілістичних і релятивістичних тенденцій у філософії емпіріокритицизму, яка, на його думку, на зламі XIX–XX ст. найбільш послідовно реалізувала принципи чистого емпіризму, оголосила їх новим гаслом сучасної філософії. З огляду на наявні обставини, вітчизняний мислитель намагався крізь призму концептуального осмислення історії філософії віднайти найбільш надійні шляхи боротьби з новітнім релятивізмом, відшукати в історії точки опори для обґрунтування абсолютних, загальнозначущих цінностей і принципів у філософії.

Спробуємо реконструювати зміст історико-філософської концепції П. Кудрявцева в контексті основних тенденцій та орієнтирів розвитку історико-філософської та філософської думки в Європі XIX – початку XX ст.

У сформованій П. Кудрявцевим історико-філософській концепції історичний розвиток філософії розглянуто крізь призму протистояння між двома протилежними філософськими напрямками – абсолютистським і релятивістським. П. Кудрявцев надає визначення цим напрямкам через їхнє протиставлення. Якщо абсолютизм є визнанням абсолютних норм, цілей і оцінок, то релятивізм є запереченням абсолютних норм, цілей і оцінок, що, послідовно проведений, неunikно призводить до нігілізму (Кудрявцев, 1908, с. 306). На думку П. Кудрявцева, абсолютизм та релятивізм відображають два життєнапрями, протилежність яких з необхідністю увіражнює докорінну розбіжність у розумінні людьми смислу життя. Перший життєнапрямок

П. Кудрявцев називає теоцентричним, таким, що вбачає осердя абсолютних цінностей у Бозі, а людське життя розглядає як співслужіння Богові, що вимагає від людини досягнення стану особливої сконцентрованості, напруження всіх сил її єства, задля реалізації творчих потенцій, закладених у надрах світового життя, перетворення світу у справжнє царство Боже. Обираючи цей напрям, віддаючи перевагу абсолютним цінностям, людина реалізує власне призначення, виявляє нормальний, властивий саме людині напрям людського життя. Протилежний, егоцентричний напрям, абсолютизує тварне буття, надає умовному існуванню безумовного значення, а слідування ідеальним вимогам розуму (служіння Богові) замінює на служіння чуттєвим потребам та пристрастям. Якщо теоцентричний напрям життя вивисує людину над емпіричним буттям, наповнюючи її особистісне існування безмежним божественним змістом, то егоцентричний напрям, навпаки, принижує людину, зводячи її існування до тварного буття (Кудрявцев, 1908, с. 6–9).

У своїх розмірковуваннях про два життєнапрями П. Кудрявцев ставить наголос на людській особистості, що досягла стану повноліття у кантівському розумінні, моральнісній особистості, спроможній здійснити усвідомлений вибір «между благом объективным (в смысле его общезначимости) и благом субъективным (в смысле его определяемости лишь ощущением данного момента): или объективное, общезначимое, вечное или субъективное, личностнозначимое, временное...» (Кудрявцев, 1908, с. 18). Наведене твердження П. Кудрявцева має яскраво оприятнене етико-філософське підґрунтя, інспіроване настановами кантівської етики, що набули нового звучання в результаті їх творчого переосмислення на засадах християнського світосприйняття. П. Кудрявцев відштовхується від кантівського визначення моральності як сутнісного аспекту в конституюванні особистісного буття, подібно до Канта, осмислює дію моральності не по відношенню до відносних і чуттєвих цілей та наслідків, а до мети найвищого, всеохопного блага. Однак київський мислитель відходить від формального визначення кантівської автономної волі (як волі, що визначає себе до дії незовнішнім змістом, а виключно законом розуму), у бік її змістового наповнення. Тим чинником, що надає творчу силу, енергію людській волі, є, на думку П. Кудрявцева, віра як осердя людської особистості, що знаходить своє джерело в усій повноті внутрішнього життя людського духу. Віра, стверджує київський мислитель, хоча і є

суб'єктивним переконанням, однак набуває об'єктивності, достовірності через співвіднесення зі своїм об'єктом, що визначається безумовним, абсолютним загальнозначущим характером (абсолютне буття, абсолютна істина, абсолютне добро тощо). Віра в абсолютно-цінне є необхідною сутнісною основою моральності та релігії. П. Кудрявцев наголошує на тісному зв'язку релігії та моральності, визначаючи їхню спільну рису – незацікавлене служіння всьому абсолютно-цінному. Так, сутність моральності полягає у здійсненні добра як такої цінності, що має значення незалежно від наших суб'єктивних схильностей, тобто цінності безумовної. Релігія, своєю чергою, є переконанням в існуванні абсолютно-цінного, вірою в існування Бога як реального зосередження абсолютних цінностей (Кудрявцев, 1908, с. 32–33). Визначаючи два протилежні життєнапрями (теоцентричний і егоцентричний) крізь призму понять релігії та моральності, П. Кудрявцев називає перший напрям абсолютистським у тому сенсі, що він визначається прагненням слугувати абсолютно-цінному, а другий – релятивістським, що визнає лише умовні цінності.

Етико-філософські настанови П. Кудрявцева, на нашу думку, мають деякі подібні риси з етичними настановами німецьких філософів новокантіанців Теодора Ліппса та Фрідріха Паульсена. Не поділяючи цілковито основних засад філософських вчень зазначених мислителів, П. Кудрявцев у своїй творчості демонструє зацікавлення їхніми етичними побудовами, що презентують перехід від кантівської етики обов'язку до етики цінностей. Зокрема, Т. Ліппс у праці «Die ethischen Grundfragen» («Основні питання етики») (Ліппс, 1900) розглядає моральнісний устрій людини як цілісну розбудовану систему, єдиний організм різноманітних цілей, розташованих в ієрархічному зв'язку за критеріями вищої, об'єктивної або нижчої, суб'єктивної цінності (цілі, наділені безумовною, абсолютною цінністю, цінністю самою по собі, і цілі, наділені умовною цінністю, підпорядковані абсолютним цілям) (Ліппс, 1900, с. 206–216). Єдиною безумовною цінністю, на думку Т. Ліппса, є цінність моральнісної особистості, або «добра воля», що вивисує людину, надає їй справжню гідність. Варто зазначити певну схожість етичних поглядів Т. Ліппса та П. Кудрявцева на моральнісну поведінку людини як таку, що вивисує людину, надає їй справжньої цінності, цінності особистості. Співзвучним для київського мислителя є твердження Т. Ліппса про переважне значення для моральнісної людини абсолютних безумовних цінностей над

цінностями відносними. П. Кудрявцев вважає слушною ідею Т. Ліппса про добро як об'єкт моральнісних намірів і дій, що має безумовну цінність. На думку київського мислителя, Т. Ліппс, спираючись у своїх етичних побудовах на Канта, справедливо визначає момент абсолютності в понятті моральності, оскільки моральнісна оцінка необхідно пов'язана з почуттям категорично обов'язкового, і «только абсолютно-ценное может предписываться категорически» (Кудрявцев, 1908, с. 33). П. Кудрявцев, розвиваючи положення кантівської філософії в дусі етичних настанов Т. Ліппса, обстоює власну тезу про те, що «с чувством нравственно ценного связывается чувство нравственно должного, при чем момент абсолютности входит сюда, как существенный момент: долг обязывает безусловно» (Кудрявцев, 1908, с. 33). Зауважимо ще один результат «творчого діалогу» П. Кудрявцева із Т. Ліппсом. Останній у зазначеній праці висловлює гіпотетичну думку про можливий огляд всесвітньої історії людства з етичного погляду (єдиного, що має абсолютну цінність). Написана в такому розрізі історія, на думку Т. Ліппса, суттєво б відрізнялась від написаних історій людства тим, що найвищими віхами в історії народів постали б епохи вияву моральнісної самосвідомості людства, вищої гідності людини, а нижчими віхами стали б епохи моральнісного занепаду (Ліппс, 1900, с. 210). П. Кудрявцев підхоплює цю ідею Т. Ліппса і, проводячи аналогію між життям окремого індивіда і життям людських спільнот у різні історичні епохи (Кудрявцев, 1908, с. 44), розмірковує про те, що історія людства відтворює, по суті, ту саму драматичну боротьбу, що відбувається в душі кожної людини, коли періоди моральнісного піднесення, віддання переваги безумовним цінностям над умовними, чергуються з періодами моральнісного застою. І далі, вбачаючи у філософії відображення як життя окремої особистості, так і життя суспільств, народів, культур, П. Кудрявцев розглядає історію філософії як протистояння між абсолютистським та релятивістським напрямками, конкретний результат цієї боротьби визначає духовний зміст певної епохи в розвитку людства.

Вважаючи віру в абсолютно-цінне могутнім стимулом духовних звершень як кожної окремої особистості, так і людства в цілому, П. Кудрявцев визнає слушними міркування Ф. Паульсена про значущий вплив віри на життя та історію людства. У зв'язку з цим київський мислитель звертає увагу на наведений у праці Ф. Паульсена «Ethik» («Етика») (Паульсен, 1909) погляд Гете (який розділяв і Ф. Паульсен) на історію людства

як історію протистояння між вірою та безвір'ям, коли епохи панування віри, позначені могутнім творчим підйомом людського духу, чергуються з епохами безвір'я, позначеними духовним занепадом та творчим безпліддям.

Варто висвітлити певні точки дотику між етико-філософськими настановами П. Кудрявцева та Ф. Паульсена. Хоча П. Кудрявцев у своїх філософських міркуваннях більше тяжіє до формальної етики Канта, ніж до телеологічної етики Ф. Паульсена, розбудованої на ґрунті досвідної моралі, однак суголосним етичним міркуванням київського мислителя є погляд німецького філософа на вище благо (безпосередній предмет етики) як досконале людське життя, життя, скероване в напрямку цілісного особистісного розвитку, застосування всієї повноти людських здатностей і сил, головним чином – вищих, духовно-моральнісних сил розумної особистості (Паульсен, 1909, с. 300). Цей засновок етики Ф. Паульсена схожий із міркуванням П. Кудрявцева про моральнісну поведінку людини, яка вимагає від неї особливої напруги та розкриття всіх її потенцій та сил, таку поведінку, що реалізує людину в житті як саморозбудовану у собі та для інших особистість. Близькою до світоглядних настанов П. Кудрявцева є думка Ф. Паульсена про те, що найвищої цінності людському життю надає застосування всіх розвинених сил особистості в досконалому житті. Ф. Паульсен знаходить підкріплення своєї думки у християнській ідеї царства Божого, де кожна окрема особистість віднаходить умови для найдосконалішого розвитку життя і реалізації вищого блага (Паульсен, 1909, с. 302). Ця ідея німецького філософа перегукується зі стрижневою для релігійно-філософського світогляду П. Кудрявцева ідеєю про людське призначення як здійснення в нашому житті царства Божого.

Спробуємо виокремити коло європейських мислителів, під впливом яких (унаслідок діалогу з якими) визрівала у П. Кудрявцева ідея концептуального прочитання історії філософії в розрізі протистояння між двома протилежними філософськими напрямками – абсолютизмом з релятивізмом.

Передовсім потрібно зазначити безпосередній вплив на формування П. Кудрявцева як історика філософії його духовно-академічного наставника Петра Ліницького. Останній у своїй праці «Идеализм и реализм: Историко-критическое обозрение» (Харьков, 1888) представив цілісну оригінальну історико-філософську концепцію, де історію філософії розглянуто крізь призму протистояння між двома протилежними напрямками

у філософії – ідеалізмом і реалізмом. У більш пізній період творчості П. Ліницький осмислює історико-філософський процес у ракурсі боротьби між філософськими напрямками раціоналізму та емпіризму. Історико-філософська концепція П. Ліницького, на нашу думку, відображає відомий у XIX ст. історико-філософський наратив, що розглядав ранньомодерну філософію через протистояння двох опозиційних напрямів чи шкіл-суперників – раціоналізму Декарта, Спінози і Ляйбніца та емпіризму Локка, Берклі і Г'юма (Vanzo, 2016). Наратив став стандартним наприкінці XIX ст. завдяки зусиллям німецьких істориків філософії Вільгельма Теннемана, Куно Фішера, Вільгельма Віндельбанда та ін., які базували свої дослідження на кантіанській історіографічній традиції. П. Ліницький творчо переосмислює означений історико-філософський наратив, найбільшою мірою, в інтерпретації Куно Фішера, який спочатку розглядав новочасну філософію крізь призму боротьби між ідеалізмом та реалізмом (Фишер, 2003, с. 217), згодом – між раціоналізмом та емпіризмом.

Погляд на історію філософії, що став наріжним каменем у формуванні історико-філософської концепції П. Кудрявцева, представив прибічник та популяризатор філософського вчення емпіріокритицизму Йосип Петцольд у його праці «Das Weltproblem vom Standpunkte des relativistischen Positivismus aus historisch-kritisch dargestellt» («Проблема світу з погляду позитивізму») (Петцольд, 1909). Популярний виклад Й. Петцольдом історичного розвитку філософії важко назвати справжнім історико-філософським дослідженням, оскільки він мав апологетичну мету – довести єдиноправильність сповідуваних автором принципів філософії емпіріокритицизму. Твір Й. Петцольда, згідно із задумом його автора, мав своїм завданням «психологічно» пояснити історію розмірковувань про світ як історію численних оман, простежити докорінну логічну та емпіричну помилку майже всіх філософських світоглядів (Петцольд, 1909, с. V), що полягала у визнанні абсолютного, субстанційного (Петцольд, 1909, с. 211). У цій праці вперше розвиток філософії розглянуто як боротьбу між абсолютизмом та релятивізмом, звідси, із задалегідь відомим результатом цієї боротьби – перемогою релятивізму як останнього слова історичного поступу філософії. На протигагу такому популяризаторському викладу історії філософії, концептуальне осмислення П. Кудрявцевим історії філософії здійснено з дотриманням керівних принципів історико-філософського дослідження – історизму та об'єктивності.

Творчо переосмислюючи міркування Й. Петцольда, П. Кудрявцев розвиває та поглиблює його тезу про наявність в історії філософії певних періодів, що увиразнюють загострення протистояння між абсолютизмом та релятивізмом. На думку П. Кудрявцева, періоди найбільшого загострення боротьби між абсолютизмом та релятивізмом стають переломними пунктами в історії філософії, визначаючи хід історико-філософського процесу. Варто зазначити схожість цієї ідеї з міркуванням К. Фішера про існування в історії філософії так званих переломних стрижневих моментів, коли питання людського самопізнання, сенсу людського існування є першочерговими, моментів, які завершують попередню філософію і визначають напрям прийдешньої філософії (Фишер, 2003, с. 46). Такими переломними періодами П. Кудрявцев називає сократичну епоху, яка характеризується боротьбою між софістичною (релятивістською) та сократичною (абсолютистською) філософією, кантівську епоху, що визначається протистоянням Канта скептично-релятивістським настановам Юма, новітню філософію на зламі XIX – початку XX ст., що характеризується боротьбою між метафізичною (абсолютистською), агностичною та антиметафізичною (релятивістською) тенденціями у філософії.

Отже, сформована П. Кудрявцевим історико-філософська концепція стала результатом глибокого осмислення мислителем як здобутків західноєвропейської історико-філософської науки (І. В. Ф. Гегель, В. Віндельбанд, К. Фішер), так і етичних та філософських побудов європейської думки (І. Кант, Т. Ліппс, Ф. Паульсен, Й. Петцольд, Е. Мах, Г. Спенсер, О. Конт). У статті з'ясовано, що оригінальний погляд П. Кудрявцева на історичний розвиток філософії був вироблений шляхом порівняльного критичного аналізу двох опозиційних моделей історико-філософського пізнання – раціоналістичної (гегелівської) та емпіричної (позитивістської). Розгляд київським мислителем історико-філософського процесу крізь призму взаємодії культурно-історичного, особистісного та прагматичного факторів розвитку філософії співзвучний із загальними настановами представників післягегелівської історико-філософської традиції (В. Віндельбанд та К. Фішера). Історико-філософська концепція, сформована П. Кудрявцевим на підставі осмислення історії філософії в площині ціннісної проблематики, з одного боку, увиразнювала загальні тенденції розвитку західноєвропейської філософії на зламі XIX–XX ст., з другого – була створена з метою протистояння панівним у сучасній європейській філософії релятивістським та нігілістичним поглядам.

Список посилань

- Виндельбанд, В. (1998). *От Канта до Ницше*. Москва: КАНОН-пресс; Кучково поле.
- Извлечение из журналов Совета Киевской Духовной Академии за 1908–1909 учебный год. (1909). Киев: Тип. «Петр Барский».
- Кудрявцев, П. (1898). Несколько замечаний об отношении истории философии к богословской науке. *Вера и разум*, Т. 2, ч. 1, 49–66.
- Кудрявцев, П. П. (1900–1902). *Лекции по истории философии в записях студентов*. (Ф. 160, № 1632). Институт рукопису Национальної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, м. Київ.
- Кудрявцев, П. (1901). Главные моменты в истории вопроса об отношении веры к знанию. *Труды Киевской духовной академии*, 10, 176–201.
- Кудрявцев, П. (1904а). К характеристике современного эмпиризма. *Труды Киевской духовной академии*, 1, 101–142.
- Кудрявцев, П. (1904б). К характеристике современного эмпиризма. В *Отчет о состоянии Киевской Духовной Академии за 1902–1903 учебный год и актовая академическая речь (26 сентября 1903 года)* (с. 50–158). Киев: Тип. И. И. Горбунова.
- Кудрявцев, П. (1907). *Очерки современного эмпиризма*. Киев: Тип. И. И. Горбунова.
- Кудрявцев, П. (1908). *Абсолютизм или релятивизм? Опыт историко-критического изучения чистого эмпиризма новейшего времени в его отношении к нравственности и религии. Prolegomena*. Вып. 1. Киев: Тип. И. И. Чоколова.
- Кудрявцев, П. (1916). К истории литературного возрождения средневекового католицизма в новое время. *Труды Киевской духовной академии*, 7–8, 237–268, 11–12, 327–381.
- Кудрявцев, П. П. (1930). Освітні мандрівки вихованців Київської академії за кордон у XVIII ст. В *Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва*. Зб. 1 (с. 285–294). Київ: Академічна комісія історії Києва.
- Липпс, Т. (1900). *Основные вопросы этики*. Санкт-Петербург: Изд. О. Н. Поповой.
- Пастушенко, Л. (2005). Петро Кудрявцев: абсолютні цінності в історико-філософському вимірі. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 37, 77–82.
- Пастушенко, Л. А. (2015). Кудрявцев Петро Павлович. В М. Л. Ткачук (Упоряд., наук. ред.), В. С. Брюховецький (Відп. ред.), *Київська духовна академія в іменах: 1819–1924: енциклопедія в 2 т.* Т. 1: А–К (с. 729–735). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Паульсен, Ф. (1909). Этика. В *Философия в систематическом изложении В. Дильтея, А. Рилья, В. Оствальда, В. Вунда и др.* (с. 299–330). Санкт-Петербург: Общественная польза.
- Петцольд, Й. (1909). *Проблема мира с точки зрения позитивизма*. Санкт-Петербург: Шиповник.
- Ткачук, М. Л. (2002). Історія філософії в культурологічному вимірі (з досвіду київських істориків філософії XIX – початку XX ст.). *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 20, 19–30.
- Фишер, К. (2003). *История новой философии: Введение в историю новой философии. Фрэнсис Бэкон Веруламский*. Москва: АСТ.
- Luft, S. (2015). Philosophical Historiography in Marburg Neo-Kantianism: The Example of Cassirer's Erkenntnisproblem. In G. Hartung & V. Pluder (Eds.), *From Hegel to Windelband. Historiography of Philosophy in the 19th Century* (pp. 181–205). Boston: De Gruyter.
- Vanzo, A. (2016). Empiricism and Rationalism in Nineteenth Century History of Philosophy. *Journal of the History of Ideas*, 77 (2), 253–282.

References

- Fischer, K. (2003). *Istoriia novoi filosofii: Vvedenie v istoriiu novoi filosofii. Frensis Bekon Verulamskii [Geschichte der neueren Philosophie]*. Moscow: AST [in Russian].
- Извлечение из журналов Совета Киевской Духовной Академии за 1908–1909 учебный год [Extract from the journals of the Council of the Kiev Theological Academy for the 1908–1909 academic year]. (1909). Kyiv: Tipografia "Pert Barskii" [in Russian].
- Kudriavtsev, P. (1898). Neskolko zamechaniy ob otnoshenii istorii filosofii k bogoslovskoi nauke [A few remarks about attitude of history of philosophy toward theological science]. *Vera i Razum*, 2 (1), 49–66 [in Russian].
- Kudriavtsev, P. P. (1900–1902). *Lekcii po istorii filosofii v zapisiakh studentov [Lectures on history of philosophy in the notes of students]*. (F. 160, № 1632). Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, Kyiv [in Russian].
- Kudriavtsev, P. (1901). Glavnnye momenty v istorii voprosa ob otnoshenii very k znaniyu [Main moments in history of question about attitude of faith toward knowledge]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 10, 176–201 [in Russian].
- Kudriavtsev, P. (1904a). K kharakteristike sovremennogo empirizma [To description of modern empiricism]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 1, 101–142 [in Russian].
- Kudriavtsev, P. (1904b). K kharakteristike sovremennogo empirizma [To description of modern empiricism]. In *Otchet o sostoianii Kievskoi Dukhovnoi Akademii za 1902–1903 uchebnyi god i aktovaia akademicheskaia rech (26 sentiabria 1903 goda) [Report on the state of Kyiv Theological Academy for the 1902–1903 academic year and Assembly academic speech (September 26, 1903)]* (pp. 285–294). Kyiv: Tipografia I. I. Gorbunova [in Russian].
- Kudriavtsev, P. (1907). *Ocherki sovremennogo empirizma [Essays of modern empiricism]*. Kyiv: Tipografia I. I. Gorbunova [in Russian].
- Kudriavtsev, P. (1908). *Absoluitizm ili reliativizm? Opyt istoriko-kriticheskogo izucheniia chistogo empirizma noveishego vremeni v ego otnoshenii k nravstvennosti i religii. Prolegomena [Absolutism or relativism? Experience of historical and critical study of pure empiricism in modern time in his attitude toward morality and religion. Prolegomena. Iss. 1]*. Kyiv: Tipografia I. I. Chokolova [in Russian].
- Kudriavtsev, P. (1916). K istorii literaturnogo vrozozhdeniia srednevekovogo katolicizma v novoe vremia [To the history of literary revival of medieval catholicism in modern time]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 7–8, 237–268, 11–12, 327–381 [in Russian].
- Kudriavtsev, P. (1930). Osvitni mandrivky vykhovantsiv Kyivskoi akademii za kordon u 18 st. [Educational trips of pupils of the Kyiv academy abroad in the 18 century]. In *Kyivski zbirnyky istorii y arkheolohii, pobutu y mystetstva [Kyiv collections of history and archaeology, way of life and art]*. Col. 1 (pp. 285–294). Kyiv: Akademichna komisiia istorii Kyieva [in Ukrainian].
- Lipps, T. (1900). *Osnovnye voprosy etiki [Die ethischen Grundfragen]*. St. Petersburg: Izd. N. O. Popovoi [in Russian].
- Luft, S. (2015). Philosophical Historiography in Marburg Neo-Kantianism: The Example of Cassirer's Erkenntnisproblem. In G. Hartung, & V. Pluder (Eds.), *From Hegel to Windelband. Historiography of Philosophy in the 19th Century* (pp. 181–205). Boston: De Gruyter.
- Pastushenko, L. A. (2005). Petro Kudriavtsev: absolutni tsinnosti v istoriko-filosofskomu vymiri [Petro Kudriavtsev: absolute values in historical-philosophical measurement]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofiia ta relihiieznavstvo*, 37, 77–82 [in Ukrainian].
- Pastushenko, L. A. (2015). Kudriavtsev Petro Pavlovych. In M. L. Tkachuk, & V. S. Briukhovetskyi (Eds.), *Kyivska dukhovna akademiia v imenakh: 1819–1924 [Kyiv Theological Academy in*

- names: 1819–1924]: encyclopedia in 2 vol. Vol. 1: A–K (pp. 729–735). Kyiv: Publishing house “Kyievo-Mohylianska akademiia” [“Kyiv-Mohyla Academy”] [in Ukrainian].
- Paulsen, F. (1909). Etika [Ethik]. In *Filosofia v sistematicheskoi izlozhenii V. Dilteia, A. Rilia, V. Ostvalda, V. Vunda i dr. [Philosophy is in systematic exposition of W. Dilthey, A. Riehl, W. Ostwald, W. Wundt and others]* (pp. 299–330). St. Petersburg: Obshchestvennaia polza [in Russian].
- Petzoldt, J. (1909). *Problema mira s točki zreniia pozitivizma [Das Weltproblem vom Standpunkte des relativistischen Positivismus aus historisch-kritisch dargestellt]*. St. Petersburg: Shipovnik [in Russian].
- Tkachuk, M. (2002). Istoriia filosofii v kulturolohichnomu vymiri (z dosvidu kyivskykh historykiv filosofii XIX – pochatku XX st.) [History of philosophy in a culturological measurement (from experience of the Kyiv historians of philosophy XIX – beginning XX centuries)]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofia ta rehiiieznavstvo*, 20, 19–30 [in Ukrainian].
- Vanzo, A. (2016). Empiricism and Rationalism in Nineteenth Century History of Philosophy. *Journal of the History of Ideas*, 77 (2), 253–282.
- Windelband, W. (1998). *Ot Kanta do Nitshe [Geschichte der neueren Philosophie, B. 2]*. Moscow: KANON-press, Kuchkovo pole [in Russian].

Liudmyla Pastushenko

EUROPEAN CONTEXT OF PETRO KUDRIAVTSEV'S HISTORICAL PHILOSOPHICAL CONCEPTION

The article analyzes Petro Kudriavtsev's historical philosophical conception in the context of basic tendencies and reference points of development of historical philosophical science in Europe in 19th – the beginning of 20th cent. For this purpose, the place and significance of reception of European philosophy in the P. Kudriavtsev's historic philosophical works are identified. Furthermore, the article discusses the complex of philosophical and historical ideas that appeared to be productive for development of Kudriavtsev's original historical philosophical conception. The latter is proved to be formulated in the process of deep creative interpretation of European historical philosophical studies achievements (Hegel, Wilhelm Windelband, Kuno Fischer), such as ethics and philosophical constructions of the European thought (Kant, Theodor Lipps, Friedrich Paulsen, Joseph Petzold, Ernst Mach, Herbert Spencer, Auguste Comte). The author finds out the particularity of the P. Kudriavtsev's original approach to understanding of historical philosophical process, based on comprehension of rationalism and empiricism (positivism), two opposite models of historical philosophical knowledge. Besides, the author argues for the similarity in approach to the history of philosophy between P. Kudriavtsev and the representatives of historical-philosophical tradition after Hegel (Wilhelm Windelband, Kuno Fischer). Reconstruction of P. Kudriavtsev's historical philosophical conception allows the author to conclude, on the one hand, that conception reflected one of the central problems in Western European philosophy on the edge of 19th – 20th centuries – the problem of values. On the other hand, the conception was aimed to oppose the relativistic and nihilistic tendencies, which dominated in Modern European philosophy.

Keywords: Petro Kudriavtsev, Kyiv Theological Academy, historical philosophical conception, absolutism, relativism, rationalism, empiricism, absolute values, Western European philosophy.

Матеріал надійшов 26.02.2018